

ВИЩА ЮРИДИЧНА ОСВІТА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Друга половина ХХ – початок ХХІ століття увійшли в історію як своєрідний освітній бум у світі. При всьому різноманітті подій і процесів, що протікають в більшості країн, простежується різке зростання кількості навчальних закладів (особливо вищих). Збільшилась кількість вузів, студентів, викладачів, змінилися соціальні функції вищої школи.

У змінах, які відбуваються в освітній сфері, вельми цікаво виглядають спеціальності-лідери, які залучають величезне число абітурієнтів і мають високий рейтинг на ринку праці. Серед них, безумовно, професії юридичного напрямку, які у всьому світі мають особливий статус. Не стала виключенням в цьому відношенні і Україна.

У останнє десятиріччя зріс престиж і значення юридичної освіти, підвищився попит на випусників з дипломом юриста. Фахівці у галузі юриспруденції покликані забезпечити процес побудови в Україні правової держави.

Підготовка юристів має в Україні досить цікаву і яскраву історію. Викликає інтерес розвиток вищої юридичної освіти в першій половині ХІХ ст. в українських губерніях Російської імперії. Уявляється доцільним проаналізувати діяльність перших в Україні вищих навчальних закладів, що випускали юристів, динаміку їх розвитку в період, що розглядається і значення для становлення юридичної освіти і освіти в цілому.

Питанням появи університетів в українських губерніях Російської імперії в першій половині ХІХ ст., які випускали фахівців у галузі юриспруденції, присвячено багато наукових досліджень. Деякі з них були використані при написанні даної статті. У них приділяється увага розвитку освіти в цілому, а становлення вищої юридичної освіти, з нашої точки зору, відображено фрагментарно і вимагає подальшого вивчення.

Серед досліджень, виданих до 1917 р., викликає інтерес книга Владими́рського-Буданова М.Ф. «История Императорского университета св.Владимира», яка присвячена історії створення Київського університету. Увага в ній приділяється діяльності юридичного факультету, його викладачів, студентів [3]. У статті використана монографія Багалія Д.І. «Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования: 1805-1905 гг.», яка присвячена діяльності Харківського університету в перші сто років його існування, в якій автор зупиняється на деяких аспектах діяльності юридичного факультету в першій половині ХІХ ст. [1]. Викликає інтерес книга Загурського Л.М. «Опыт истории юридического факультета Харьковского университета», в якій містяться цікаві дані про навчальні предмети і викладачів юридичного факультету Харківського університету в період, що нас цікавить [5]. У статті Мілюкова П.М. «Университеты» простежується і аналізується історія університетської освіти в Російській імперії [7]. У дослідженнях Бороздіна І.Н. «Университеты в России в первой половине XIX века» і Воробйова В.А. «К истории наших уни-

верситетских уставов» робиться акцент на урядовій політиці щодо російських університетів [2, 4].

Автором було використано ряд законодавчих актів щодо утворення Харківського і Київського університетів, їх статутів, які є основним джерелом інформації з проблеми, що досліджується [9, 10, 11].

Питанням підготовки юристів в Російській імперії в XIX ст. присвячено немало праць сучасних дослідників. Окремі з них використані автором [6, 8].

В цілому, є достатня кількість досліджень, присвячених вищій освіті в Російській імперії в першій половині XIX ст.

Метою нашої статті є спроба дати огляд діяльності юридичних факультетів Харківського і Київського університетів в першій половині XIX ст., проаналізувати розподіл учбових дисциплін і характеристику професорсько-викладацького складу.

Вища юридична освіта в українських губерніях Російської імперії починає свою історію від заснування Харківського університету. У 1804 р. університет було створено за указом імператора. Згідно з затвердженням статуту в ньому існувало чотири відділення або факультети [9, с.572], серед яких було відділення етико-політичних наук, на якому передбачалося створення семи кафедр: 1) догматичного та повчального богослов'я; 2) тлумачення священного писання і церковної історії; 3) умоглядної і практичної філософії; 4) прав природного, політичного і народного; 5) цивільного і карного судочинства в Російській імперії; 6) прав найзнатніших як древніх, так і нинішніх народів; 7) дипломатики і політичної економії [7, додаток].

Від початку викладання дисциплін в університеті стикалося з багатьма труднощами.

У перше десятиріччя діяльності університет змушений був запрошувати професорів для заміщення вакантних кафедр з-за кордону. Це пояснювалося тим, що вітчизняних викладачів було недостатньо. Західна Європа мала в своєму розпорядженні значно більше число вищих навчальних закладів, ніж Росія. З 47 викладачів цього періоду 29 були іноземного походження і тільки 18 «природних росіян» [1, с.48]. Велика частина іноземців мала досить високу науково-освітню підготовку [1, с.48]. Професори російського походження, як вважає Д.І. Багалій, не мали такого «освітнього і наукового цензу» як іноземці [1, с.49].

У друге десятиріччя діяльності університету з'явилося 48 нових викладачів. 26 з них продовжувало працювати з первинного викладацького складу [1, с.50]. Якщо в перше десятиріччя в процентному співвідношенні іноземних та вітчизняних викладачів було 59% і 41% відповідно, то в наступне десятиріччя це співвідношення радикально змінилося і стало 23% і 77%. Такі зміни пояснюються рядом причин. По-перше, з метою підвищення кваліфікації і підготовки до професорського звання випускників університетів стали посилати за кордон (уперше в 1808 році) [1, с.13]. По-друге, друга половина царювання Олександра I характеризувалася вигнанням або від'їздом іноземної професури з російських вузів.

На етико-політичному відділенні в першій половині XIX ст. працювали досить відомі викладачі: Шад І.Е., Ланг І.М., Рейт Б.О., Швейкард Ф.Л., Паулович К.П. Тімковський В.О. і інші [1, с. 53].

Обов'язок професорів в Харківському університеті, згідно зі статутом 1804 року, полягав в тому, щоб викладати курси найкращим чином і поєднувати теорію з практикою»[9, с.593]. Перед тим, як приступити до читання лекцій, професор повинен був написати свій конспект лекцій або обрати за своїм предметом керівництво іншого автора. Навчальний курс повинен бути прочитаний строго у встановлений для нього час. Потрібно зазначити, що важливе значення приділялось проведенню практичних занять зі студентами етико-політичного факультету. Професори повинні були організовувати «беседи со студентами, в которых, предлагая им на изустное изъяснение предметы, исправляли бы суждения их и самый образ выражения и пручали бы их основательно и свободно изъяснять свои мысли» [9, з. 601].

Серйозною проблемою для університетської освіти було те, що чисельність студентів в перші десятиріччя XIX ст. була дуже мала. Їх число не складало й сотні [7, с.790]. Це пояснювалося слабкою популярністю вищої освіти в цей період. Але поступово збільшувалася кількість бажаючих отримати диплом фахівця. Причому, якщо в 1805 р. етико-політичне відділення стояло на третьому місці за кількістю студентів, то незабаром воно стало займати лідируюче становище серед інших факультетів [1, с.88].

Таким чином, в перші десятиріччя XIX ст. вища юридична освіта і освіта в цілому зазнавала деяких труднощів. Але поступово їм вдалося подолати, стали з'являтися досвідчені російські викладачі, збільшилася кількість студентів, бажаючих дістати вищу юридичну освіту.

Друга половина правління Олександра I і царювання Миколи I виявилися більш реакційними в порівнянні з початком XIX ст. Під егідою Священного союзу було здійснено повний розгром вищої освіти в Російській імперії. Оскільки російські університети будувалися на зразок німецьких, а останні стали зазнавати переслідування за неблагонадійність, то і в російських університетах необхідно було викорінювати крамолу. Звідси витікала, передусім, задача ізолювати останні від «згубного» західного впливу [2, з. 361]. У 1830 році становище із заміщенням вакантних кафедр було у жалюгідному стані. Етико-політичне відділення мало одного професора Пауловича К.П., а кафедри філософії, природного права, політичної економії і дипломатики залишалися вільними [1, с.45]. Цілим рядом заходів уряд намагався ізолювати університети від шкідливих політичних впливів.

Черговим етапом в розвитку системи вищої освіти стало призначення на посаду Міністра народної освіти графа С.С.Уварова з його концепцією вищої школи в дусі православ'я, самодержавства, народності і створення в 1833 році другого в українських губерніях Російської імперії вищого навчального закладу – Імператорського університету Святого Володимира у Києві.

Новий університет отримав свій статут, який послужив зразком майбутнього загального статуту російських університетів. Статут Київського

університету став правовим підґрунтям для відродження російських університетів, що пережили кризу в 20-ті роки XIX ст. [6, с.189].

Статут 1833 р. дещо відрізнявся від статуту 1804 р. Харківського університету. За статутом 1804 р. існувало відділення етико-політичних наук, яке відповідало юридичному факультету університету Св. Володимира. У відповідності із § 34 статуту 1834 р. викладання здійснювалося по таких правових дисциплінах: 1) загальний систематичний огляд законодавства або, так звана енциклопедія прав; 2) основний Закон і юриспруденція Російської імперії, закони про стан людей в державі; 3) російські цивільні закони; 4) російські кримінальні закони; 5) закони благочиння; 6) закони про державні повинності і фінанси; 7) римське законодавство і його історія [11, с.793].

Таким чином, якщо порівняти перелік предметів, які викладалися в Харківському і Київському університетах, можна побачити відмінності в розподілі предметів. Переважання на юридичному факультеті університету святого Володимира віддане праву Російської імперії. Так само серед учбових предметів факультету зникло народне право і право найзнатніших древніх і нових народів. Крім цього, за § 36 статуту, кафедри догматичного і повчального богослов'я, церковної історії і церковного права були відділені від юридичного факультету. Причому існувала одна кафедра для студентів греко-російського віросповідання, а інша для студентів римокатолицької віри [11, с.793]. Це відмінності пояснювалися тим, що значну частину етно-національного складу Київського університету склали польські уродженці. З цієї причини уряд вважав, що статут повинен мати «відмінні риси проти інших університетів» [6, с.190].

Проголошений при заснуванні університету у Києві юридичний факультет реально не почав свою діяльність в 1833 році. Справа в тому, що в Волинському ліцеї, на базі якого був створений університет і всі викладачі якого склали штат університету, не мав викладачів права, крім А.Н.Міцкевича, який не міг задовольнити потреби цілого факультету. Реально юридичний факультет почав функціонувати з 1834 року, коли професорські і викладацькі посади були зайняті в основному випускниками школи правознавства, влаштованої Сперанським під час роботи над Зводом Законів Російської Імперії. Ядром факультету були російські професори Неволін К.А. (він незабаром став ректором університету), Богородський В.А.. До них приєднувалися Міцкевич А.Н. (з Кременця) і Данилович Н.А. (з Вільно) [3, с. 212].

У відповідності із § 44 статуту навчальні курси на юридичному факультеті і в університеті загалом було розділено на семестри і встановлено прийом студентів два рази в рік. Професорам наказувалося складати курси таким чином, щоб студент міг вивчити кожний з них за один семестр [11, з. 794]. Це нововведення спричинило дроблення великих курсів на більш дрібні, що привело до збільшення числа навчальних предметів.

У 1842 р. Київський університет Св. Володимира, що пережив тимчасове закриття в 1839 р., отримав новий статут, заснований на загальному статуті, який було дано університетам Російської імперії в 1835 р.

Слід детальніше зупинитися на згаданому вище загальному університетському статуті 1835 р. Незважаючи на його реакційний характер по відношенню до вищих учбових закладів, він дав університетам більше свободи, ніж вони мали в період з середини 20-х років [4, с.4]. Відповідно до нього в університетах сталися деякі зміни. Підвищилися вимоги до професорсько-викладацького складу. Наприклад, відповідно до п. 76 статуту 1835 р., на посаду ординарного або екстраординарного професора юридичного факультету міг претендувати тільки доктор юридичних наук. Щоб стати ад'юнктом кафедри на факультеті, претендент повинен був володіти як мінімум вченим ступенем магістра по профільній галузі знань [10, с.754]. Статутом були так само встановлені чіткі правила вступу та навчання в університетах [10, з. 757].

Особливою популярністю у студентів користувався юридичний факультет. На ньому до 7 кафедр, що існували, додавалася нова кафедра засад загальнонародного правознавства. За чотири роки студенти повинні були вивчити наступні дисципліни: 1) енциклопедію права або загальний огляд правознавства, 2) російські державні закони, тобто закони основні, закони про стани і державні установи, 3) римське законодавство і його історію, 4) цивільні закони, загальні, особливі і місцеві, 5) закони благоустрою і благочиння, 6) закони про державні повинності і фінанси, 7) закони поліцейські і кримінальні, 8) засади загальнонародного правознавства, 9) церковне правознавство [7, додаток].

Новий статут був узагальненням і узаконенням всіх тих обмежень, яких зазнав університетський статут 1804 р. і самі університети [4, с.4].

Таким чином, на початку XIX ст. на потребу, що зросла у високоосвічених фахівцях і, насамперед, юристах, уряд Російської імперії відгукнувся створенням нових університетів. Жителі українських губерній Російської імперії в першій половині XIX ст. мали можливість дістати вищу юридичну освіту в одному з двох університетів, що знаходилися в Харкові і Києві. Ліберальний період в політиці уряду початку XIX ст. під впливом ряду зовнішніх і внутрішніх причин змінився на реакційний. Це негативно відбилося на системі вищої освіти і, насамперед, на викладацькій і науковій діяльності університетської корпорації.

Вища юридична освіта з 1804 р. і до середини XIX ст. дістала чималих успіхів і пройшла значний шлях в своєму розвитку, долаючи труднощі. На початок 30-х років XIX ст. юридична освіта стала користуватися все більшою популярністю, про що говорить збільшення чисельності студентів, бажаючих навчатися праву. Досвідчені вітчизняні викладачі права згодом стали переважати за чисельністю над іноземними. Збільшувалася кількість і різноманітність правових дисциплін, що вивчалися в університетах. Юридичні факультети університетів зіграли важливу роль у становленні і поширенні вищої юридичної освіти та освіти в цілому.

Список літератури: 1. Багалеї Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования: 1805-1905 гг. Х., 1906. 2. Бороздин И.Н. Университеты в России в первой половине XIX века. Б.м., Б.г. 3. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета св.Владимира. К.,1884. Т.

1. 1884. 4. Воробьев В.А. К истории наших университетских уставов // Русская мысль. 1905. № 12. 5. Загурский Л.Н. Опыт истории юридического факультета Харьковского университета. Х., 1907. 6. Змеев В.А. Высшее образование в России во второй четверти XIX в. // Соц.-полит. ж-л. 1998. № 2. 7. Миллюков П.Н. Университеты // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. СПб., 1902. 8. Скрипилев Е.А. О юридическом образовании в дореволюционной России (XVIII – начало XX вв.) // Государство и право. 2000. № 9. 9. Устав императорского Харьковского Университета. // Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание первое. СПб., 1830. Т.28. 10. Устав Императорских Российских Университетов // Полное Собрание Законов. Собрание второе. СПб., 1835. Т.10. 11. Устав Университета Святого Владимира // Полное Собрание Законов. Собрание второе. СПб., 1834. Т.3.

Надійшла до редколегії 23.12.04

В.С. Макаручк

СТАНОВЛЕННЯ ПРАВА НАЦІЙ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ У ЯКОСТІ НОРМИ JUS COGENS В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Право націй на самовизначення виступає однією з основоположних підвалин сучасного міжнародного права, воно відноситься до розряду норм *jus cogens*, порушення яких – неприпустиме. Сучасна правова думка незаперечною істиною вважає, що носієм невід’ємних суверенних прав виступає саме народ, нація.

Так було не завжди. У епоху феодалізму суб’єктами права у галузі між-державних відносин виступали держави. І лише епоха буржуазних революцій в Європі розпочала поступову зміну підходів у питанні про носія суверенних прав. Невипадково уперше всенародний плебісцит з метою визначення державної приналежності певної території був застосований ще в 1791 р. при приєднанні Авіньйона до Франції [1, 163]. Остання в цей час саме перебувала на ранньому етапі своєї буржуазної революції 1789–1794 рр.

В XIX ст. плебісцит почав уже доволі широко застосовуватися як засіб зміни титулу державної території (в Румунії в 1858 р., в Савойї та Ніцці в 1860 р., в Італії у 1860–1870 рр., у Венеції у 1866 р. тощо). Проте у цьому питанні існувало одне суттєве обмеження. Право на самовизначення – за мовчазною згодою т. зв. Великих держав – визнавалося далеко не за усіма націями. Панувала думка, що є нації, нібито не готові до самостійного державного життя, які вимагають опіки, протекторату чи інших форм державного підпорядкування розвинутих у політичному відношенні націям. Зрештою Версальська конференція влітку 1919 р. дала згоду на окупацію Східної Галичини Польщею саме під приводом того, що місцеве населення недостатньо розвинуте і вимагає принаймні кілька десятиріч для досягнення навичок цивілізованого політичного і державного життя.

Завершення першої світової війни ознаменувалося кризою «старого» міжнародного права і його звичних інституцій. Як ініціатори реорганізації звичних «старих» і запровадження принципово «нових» норм міжнародного права виступили дві держави – Сполучені Штати Америки та Радянська Росія.